

15-§. Dunyo aholisining geografik va antropologik klassifikatsiyasi

Har bir fan tarmog'i mazkur fanning asosiy tadqiqot predmeti to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish va ularni tizimlashtirish hamda klassifikatsiyalashdan boshlanadi. Lekin klassifikatsiyalash barcha uchun umumiy va turli maqsadlarni o'zida qamrab olgan bo'lmog'i hamda o'z tabiatiga klassifikatsiya qilinayotgan ob'ektining tuzilishini to'liq aks ettirgan holda mavjud prinsiplar va dasturlarga mos kelmog'i zarur. Odatda, klassifikatsiyalash natijasida qator yangi qonunlar va qonuniyatlar, nazariyalar va konsepsiyalar yaratiladi. Bu ma'noda etnologiya fani ham mazkur mulohazalardan mustasno emas.

Dunyo xalqlarini ma'lum bir tarzda etnik tasniflash talab qilganligi bois, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ular *geografik joylashuviga, antropologik tuzilishiga, til guruhiga, xo'jalik an'analariga hamda diniy e'tiqodiga* ko'ra tasniflanadi.

XIX asr oxirida nemis olimlari (L. Frobenius, F. Grebner va boshqalar) va keyinchalik amerikalik antropologlar (K. Uissler, A. Kryober) dunyo mintaqalarini madaniy rivojlanish – «madaniy mintaqalar», hududlarga bo'lishni ishlab chiqqanlar. So'biq sovet ittifoqi etnografiyasida ushbu ilmiy an'ana «xo'jalik madaniy tiplari», «tarixiy-madaniy viloyatlar» kategoriyalarida o'z aksini topgan. Bu borada rus etnograflari V. G. Bogoraz, S. P. Tolstov, M. G. Levin, N. N. Sheboksarov ishlarini alohida ta'kidlab o'tish joizdir. To'g'ri, bugungi kunda bunday tasniflanish, ayrim g'arb olimlari tomonidan jiddiy tanqid ostiga olinishiga qaramay, hali hanuz ilm olamida butkul o'z mavqeini yo'qotgan, deb aytib bo'lmaydi. Shu bois biz quyida ushbu tasniflashga biroz kengroq to'xtalib o'tamiz.

Geografik klassifikatsiya etnologiyaga ham xos xususiyat bo'lib, unda xalqlarning bevosita yashayotgan mintaqalari bilan bog'liq tarzda talqin qiladi.

Geografik tasniflash natijasida turli xalqlar yashagan shartli geografik mintaqalar nomi paydo bo'ladi. Xuddi shunday tarzda «Markaziy Osiyo xalqlari», «Sharqiy Yevropa xalqlari» kabi nomlar paydo bo'lgan. Bunday tarzda xalqlarni geografik umumlashtirib tasniflash faqatgina geografik tasniflash uslublari, etnik prinsiplar bilan ma'lum ma'noda mos kelgan taqdir-dagina bajariladi. Xalqlarni bu tarzda tasniflash prinsiplari garchi fanda keng qo'llanilishiga qaramay, xalqlarning kelib chiqishi, ularning shakllanishi, xo'jalik yuritish an'analari, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqi-yoti muammolariga javob bermaydi. Biroq xalqlarni turli hududlar bo'yicha umumlashtirish va etnoslarni turli hududlar bo'yicha taqsimlagan holda tasniflash imkonini beradi. Shu bois bunday tasniflash yordam-chi xususiyat kasb etadi va xalqlarni guruhlashtirish-dagi boshqa me'yorlar bilan mos kelgandagina, ya'ni boshqacha aytganda, katta-katta mintaqalar misoli-dagina qo'llaniladi. Xalqlarni klassifikatsiyalash ich-ki viloyatlardan voz kechishni talab qiladi.

Yer yuzidagi barcha mamlakatlar tomonidan qabul qilingan yagona geografik tasniflash mavjud emas. Bu borada eng sodda bo'linish tarzida *Avstraliya va Okeaniya xalqlari*, *Osiyo xalqlari*, *Amerika xalqlari*, *Afrika xalqlari*, *Yevropa xalqlari* deb bo'linishni kel-tirishimiz mumkin. Umuman olganda dunyo xalqlari quyidagi geografik ko'rinishda tasniflanadi:

I. Avstraliya va Okeaniya. 1) Avstraliya va Tas-maniya, 2) Melaneziya, 3) Polineziya 4) Mikroneziya.

II. Osiyo. 1) G'arbiy (yoki Old) Osiyo, 2) Janubiy Osiyo, 3) Janubi-Sharqiy Osiyo, 4) Sharqiy Osiyo, 5) Markaziy Osiyo.

III. Amerika. 1) Shimoliy Amerika, 2) Markaziy Amerika, 3) Janubiy Amerika.

IV. Afrika. 1) Shimoliy Afrika, 2) Janubiy Afrika.

V. Yevropa: 1) Sharqiy Yevropa, 2) Janubiy Yevropa, 3) G'arbiy va Markaziy Yevropa, 4) Shimoliy Yevropa.

Xo'jalik-madaniy tiplar – jahon xalqlarining ibtidoiy jamiyat davri (qadimgi tosh, bronza va temir asrlari)dagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, turlicha tabiiy sharoitda joylashishi va moslashishi ularning hayotida turli tipdagi xo'jalik-madaniyatlarni vujudga keltirgan edi. Xo'jalik-madaniy tiplar dastavval muayyan jamiyatda ustuvor ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, har bir tarixiy davrda kishilarning tevarak-atrofdagi muhit bilan aloqa xarakterini belgilaydi.

Mazkur tiplar kishilarning mashg'uloti va ishlab chiqarish qurollari, turarjoylari va uy-ro'zg'or jihozlari, taomlari va kiyim-kechaklari, transport vositalari va boshqa tiplarga qarab, muayyan jamiyatning ijtimoiy tuzumini ham aniqlash mumkin. Ma'naviy madaniyat xususiyatlari, asosan, urf-odatlarida, tasviriy san'atda, e'tiqodi va folklorida yorqin namoyon bo'ladi. Xo'jalik-madaniy tiplarning birligi va o'zaro bog'liqligi muayyan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va bir-biriga yaqin geografik muhit bilan bog'liq bo'lib, o'zgaruvchan xarakterga ega.

Eng qadimgi davrlarda paydo bo'lgan etnoslarning xo'jalik-madaniy tipi issiq tropik va subtropik iqlimli o'lkalardagi ovchilik, terib-termachilik va sohillardagi baliqchilikdir. Namli tropik va subtropik joylarda ikkinchi xo'jalik-madaniy tipi ichki issiq iqlimdagi qo'l mehnatli dehqonchiligi tarqalgan bo'lib, bunga qisman ovchilik-terimchilik va baliqchilik xo'jaliklari ham yordamchi hisoblangan. Iqtisodiyot va texnika taraqqiyotida yangi sifat yaratgan uchinchi xo'jalik-madaniy tipi motiga dehqonchilik bilan chorvachilik qo'shilishi natijasida paydo bo'lgan edi.

Keyingi davrdagi fan-texnika taraqqiyoti butun jahondagi an'anaviy xo'jalik-madaniy tiplarga jiddiy o'zgartirishlar kiritdi. Yevropa va Amerikadagi eng rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'pchiligi industrial sohaga jalb etildi, an'anaga aylanib qolgan qishloq xo'jaligi o'rniga yuksak taraqqiy etgan tovar dehqonchiligi va intensiv chorvachilik, plantatsiyali qishloq xo'jaligi paydo bo'lgan edi. XX – XXI asr boshlarida an'anaviy xo'jalik-madaniy tiplar barham topa boshladi va saqlanib qolgan belgilari yangi mazmun bilan boyidi.

Xalqlarning antropologik klassifikatsiyasi. Vatanimizda va xorijda e'tirof etilgan ilmiy an'anaga ko'ra antropologiya fan sifatida insoniyatning kelib chiqish tarixini, uning evolyutsiyasi, irqlarning kelib chiqishini hamda turli xalqlarning morfologik va jismoniy xususiyatlarini o'rganadi. Antropologik tasniflashda turli etnik guruhlar va xalqlarning madaniy xususiyatlari emas, balki biologik xususiyatlariga va genetik-qarindoshlik prinsiplariga asosiy e'tibor qaratiladi. Biroq genetik aloqadorlik prinsiplari insonlarni ma'lum bir tasniflarga bo'lish imkonini bermaydi. Shu bois etnologiyada turli xalqlar orasidagi qon-qarindoshlik aloqalari tarixini tahlil etishda ko'plab uslublardan foydalaniladi. Ko'pincha etnologlar antropologik klassifikatsiyaning asosini tashkil qiluvchi etnoslarning irqiy farqlarini asos qilib olishadi.

Insoniyat biologik tuzilish jihatdan umumiylikka ega va yer yuzidagi barcha insonlar bir biologik turga mansubdir. Lekin dunyoning mavjud etnik manzara-si turli mintaqalarda yashayotgan insonlar tana tuzilishi, rangi, soch turi, yuz-qiyofasiga ko'ra rang-ba-rang, ya'ni antropologik tuzilishiga ko'ra turli-tuman ko'rinishga ega. Insonlar orasidagi o'zaro farqli xususiyatlar irqiy tasniflash orqali tahlil qilinadi. Irqiy tasniflashda insonning soch shakli, uchlamchi soch qoplami, teri tuzilishi, sochning rangi, ko'z rangi, bo'yi, tananing proporsiyasi, tana bosh qismining tuzilish shakliga ko'ra farqlanadi. Umuman olganda, *irqlar* deb genetik qon-qarindoshlik munosabatlari asosida tashqi tana tuzilishiga ko'ra o'xshash bo'lgan hududiy birlashgan kishilar guruhiga aytiladi. Antropologik jihatdan hozirgi xalqlar vatanimiz va xorijiy antropologiya fanida to'rtta katta irqqa – negroid (afrikan), yevropoid (yevroosiyo), mongoloid (osiyo-amerika) va avstroloid (okeaniya) irqlariga bo'linadi.

Irqlarga xos umumiylik muhim to'rt xususiyati bilan ajralib turadi.

1. Barcha populyatsiyalar jismoniy tipdagi qarindoshlik bilan chegaralangan.

2. Jismoniy ko'rinishlardagi umumiylik irsiyat qonuniyatiga asoslanadi.

3. Populyatsiya uchun biologik tarix umumiyligi xos.

4. Xar bir irq uchun ma'lum bir geografik mintaqaga xos bo'ladi.

Umuman olganda irqlarning farqli xususiyatlari sifatida quyidagi irqiy alomatlarini ko'rsatish mumkin.

Yevropoid irqiga mansub kishilarning terisi oq yoki bug'doyrang, sochlari turli-tuman to'g'ri va to'liqsimon, ko'pincha mayin bo'lib o'sadi va yuz hamda tanani jun qoplagan bo'ladi. Burni tor, lablari o'rtacha

yoki kichik hajmda bo'ladi. Ko'zlari turli-tuman rangda va bosh miya suyaklari oldinga bo'rtib chiqmagan.

Austroloidlar terisining rangi qoramtir, sochlari qora to'liqsimon, jingalak va qattiq, yanoq va bosh suyaklari oldinga chiqqan, burunlari katta, lablari qalin bo'ladi. Yuzlari va tanasi jundor.

Mongoloidlarda esa teri rangi sariqroq yoki to'q bug'doyrang, sochlari esa to'g'ri shaklda qattiq bo'ladi. Soch va ko'zlarning rangi qora yoki to'q jigarrang, erkaklarda soqol va mo'ylov biroz kechroq chiqadi va ko'pincha siyrak bo'ladi. Yuzi keng va yanoq chanog'i qattiq chiqadi, burun esa unchalik katta bo'lmaydi. Amerikaning mongoloid aholisida teri rangi sariq rangda bo'ladi.

Negroidlarning sochi qora, tim qora rangda, jingalak va ko'pincha qattiq hamda shakliga ko'ra to'g'ri bo'ladi. Soqol va mo'ylovlari xuddi mongoloidlarnikiga o'xshash tarzda yomon o'sadi. Ko'zlari ba'zida qisqirib bo'ladi. Burunlarining kengligi juda katta bo'lib, deyarli balandligi bilan teng bo'lgan. Yuzlari kichkina va tor ko'zlari esa yevropaliklarnikiga o'xshash keng ochiq bo'ladi.

Irqlarning tarqalish mintaqasi. *Yevropoidlar* bugungi kunga kelib nafaqat Yevropada joylashgan, balki ular Shimoliy Afrikaning barcha hududida (jazoirliklar va misrliklar), Osiyoning g'arbida (turklar va arablar), Sibirda ruslar va deyarli barcha Kavkaz mintaqasida, O'rta Osiyoda, Iroq, Afg'oniston va Hindistonda ham keng tarqalgan. Oxirgi 400 yil ichida Shimoliy Amerika va Janubiy Amerika mamlakatlariining asosiy aholisini yevropoid irqiga mansub kishilar tashkil qilgan.

Yevropada so'nggi paleolit va mezolit davridanoq mahalliy tabiiy sharoitga moslashgan yevropoid irqining ikki tipi shakllangan. Bular: oq tanli, malla rang sochli, ko'k ko'zli blandinlar bo'lmish shimoliy yev-

ropoid tip va qora to'liqin sochli, qora ko'zli oq badan bryunetlardan iborat janubiy yevropoid tipini tashkil qiladilar. Mazkur irqiy guruhlar oralig'ida turgan o'rta tip (shoten) har ikki tipning ham belgilarini saqlab qolgan. Keyinchalik Yevropaga kirib kelgan mo'g'ullar ayrim etnoslarda o'z izini qoldirgan. Bunga Skandinaviyada yashovchi mongoloid belgilariga ega bo'lgan loparlar misol bo'la oladi.

Negroidlar hozirgi kunga kelib Afrikada yashashadi, Tinch okeanining ko'plab orollarida, o'z navbatida ularning ko'plari Amerika qit'asiga mustamlakachilik tuzumi davrida majburan qul qilib olib kelingan va ularning avlodlari hozirda ham Amerikada ko'plab istiqomat qiladilar.

Avstroloidlar ko'p xususiyatlariga ko'ra negroidlarga o'xshash bo'lib, Avstraliya va Melaneziyada yashashadi.

Mongoloidlar (osiyo shoxi) Xitoy, Vetnam, Yaponiya, Indoneziya va Filippinda yashashadi. Ularga qozoqlar, qirg'izlar va Uzoq Sharq hamda Shimolning mahalliy xalqlari ham kiradi.

Mazkur to'rtta katta irq taxminan 25 ta kichkina irqlar (ularni ba'zida etnogenetik shahobchalar yoki lokal irqlar ham deb aytishadi) ga bo'linadi. Katta va kichkina irqlar orasida oraliqdagi irqlar ham mavjud. Misol uchun, negroidlar va yevropoidlar orasida – efiofiyaliklar va mulatlar; mongoloidlar va avstroloidlar orasida Janubiy Osiyo irqi – yaponlar va shu kabilarni ko'rsatish mumkin. Efiofiyaliklarning yuzlari ularning qo'shnilari bo'lgan arablar bilan bir xil shaklda bo'lsa-da, terilarining rangi qora, negroid irqi terisiga o'xshash o'ta yorqin emas. Yaponlarda bir vaqtning o'zida avstroloidlarga, mongoloidlarga va yevropoidlarga xos alomatlarni kuzatish mumkin.

Umuman olganda, irqiy farqlarni ma'lum bir guruh yoki jamiyat a'zolari tomonidan muhim deb hi-

soblanadigan jismoniy farqlanish tarzida tushunish lozim. Masalan, tana rangi bu ma'noda ko'pincha muhim deb hisoblanadi, soch rangi esa bunday deb hisoblanmaydi. Irqchilik – ma'lum tashqi qiyofaga ega bo'lgan shaxslarga ma'lum tug'ma insoniy va axloqiy xususiyatlar xos, deb hisoblashdir. Irqchi – bu ma'lum turdagi insonlarga xos bo'lgan ustunlik yoki kamchilikning biologik izohi mavjudligiga ishonuvchi kimsadir.

16-§. Lingvistik klassifikatsiyalash

Sayyoramizda yashovchi turli-tuman xalqlarning shakllanishida va ularni farqlashda til ham muhim ahamiyat kasb etadi. Til birligiga qarab ayrim xalqlar, etnik guruhlar aniqlanibgina qolmay, ko'pincha til asosida nom ham beriladi. Dunyo xalqlarining til boyligi juda boy va o'z navbatida juda ham murakkab hisoblanadi. Biroq lingvistik klassifikatsiya bir qator kamchiliklardan ham xoli emas. Jumladan, lingvistik tahlil orqali bir necha tillarda so'zlashuvchi xalqlarni (misol uchun yahudiylarni), yoki oldingi tillaridan farqli tilda so'zlashuvchi etnoslarni (misol uchun irlandlarni) tasniflash me'yorlariga solish qiyindir. Shunga qaramay lingvistik klassifikatsiyalashning ko'plab ijobiy jihatlari mavjud. Avvalo, bunday klassifikatsiyalashni qo'llash natijasida yoki umumiy kelib chiqishiga ega bo'lgan xalqlar yoki uzoq muddat doimiy madaniy-lingvistik aloqada bo'lgan xalqlar bir guruhga kiradi.

Lingvistik tasnif tarixiy-qiyosiy o'rganish orqali aniqlanadi. Qolaversa, etnoslarning turli klassifikatsiyalari orasida etnosning tiliga qarab tasniflash muhim tasniflashlardan biri hisoblanadi. Shunki aynan lingvistik tasniflash orqali ma'lum bir